

Пудіч С.О.
аспірант кафедри
соціальної та прикладної психології
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
м. Одеса, Україна

МАНІПУЛЯЦІЯ ТА МАНІПУЛЯТИВНИЙ ВПЛИВ: ПОНЯТТЯ ТА ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

На сучасному етапі розвитку науково-технічного прогресу, завдяки якому стрімко зростає можливість кожної людини користуватись різноманітними інформаційно-комунікативними каналами, зростає можливість для маніпулювання свідомістю як особистості, так і суспільством в цілому. У зв'язку з цим стає актуальним визначення природи маніпуляції та маніпулятивного впливу, які можуть використовуватись інформаційно-комунікативними каналами в їх особистих цілях, що можуть не співпадати з бажаннями отримувачів інформації. Проблемою даної статті виступають підходи до трактування поняття маніпуляції та її визначення.

Метою даної статті є аналіз існуючих підходів до трактування маніпуляції та її визначення.

Проблема маніпуляції та маніпулятивного впливу з'явилась відносно нещодавно, на початку ХХ сторіччя, хоча маніпулятивними прийомами та техніками користувалися споконвіку. Першою психологічною науковою працею по маніпулятивному впливу вважається книга В.М. Бехтерева «Навіювання та його роль у суспільному житті», в якій він описував дію «психологічних мікробів», які через слова, жести, дії, книги, газети та ін. «заражають» психіку людей. Він описував як особисту поведінку людей, так і поведінку людей у масі при «психологічному зараженні». При цьому, навіювання напряму зв'язане з маніпуляцією свідомістю: «навіювання є ніщо інше, як вторгнення в свідомість або прищеплення до нього сторонньої ідеї без прямої безпосередньої участі в цьому акті "я" суб'єкта, внаслідок чого останнє в більшості випадків є або абсолютно, або майже безвладним його

відкинути і вигнати зі сфери свідомості навіть при тій умови, коли воно усвідомлює його безглуздість». [3]

Як зауважив М.М. Ларіонов, монографія В.М. Бехтерева дуже схожа за висновками з роботами Г. Лебона («Психологія народів та мас») та З. Фрейда (Психологія мас та аналіз людського «Я»), які вийшли пізніше, що свідчить про те, що вітчизняна психологічна наука не поступалась, а в деяких випадках навіть випереджала західні дослідження. [10, с. 23]

Але більш системно до питання маніпулятивного впливу на особистість й маси та їх поведінку підійшли представники «Чиказької школи». До представників даної школи слід віднести таких вчених, як Д. Енджел, Г. Блумер, Ч. Мерріам, Г. Госнел та Г. Лассвел.

Д. Енджел започатковував ідеї функціоналізму, в яких прийшов до висновків, що «свідомість – це інструмент, за допомогою якого організм пристосовується до вимог навколишнього середовища». [16, с. 186] Ч. Мерріам був головою відділення політичної науки на протязі 17 років та відверто виступав проти юридичних та порівняно-історичних методів, та пропонував широке використання психологічних та статистичних методик. [10, с. 16]

Гарольд Госнел, учень Ч. Мерріама, провів емпіричне дослідження стосовно установок шести тисяч виборців в період виборів у Чикаго в 1923 році. У ході експерименту було виявлено, що існує вплив спрямованої агітації на результати виборів, та знайдені відмінності між національними та місцевими виборами. За словами М.М. Ларионова, це дослідження можна віднести до перших наукових спроб вивчення механізмів політичної маніпуляції, вслід за яким почав проводити свої дослідження видатний американський психолог Гарольд Лассвел. [10, с. 16-17]

У своїй праці «Психопатологія та політика» Г. Лассвел вводить загальну формулу для історії розвитку політичної людини, до якої входить три критерії: приватні мотиви, які сформувались у ранній період життя; зміщення на суспільний об'єкт та раціоналізація зміщення у термінах суспільних інтересів. [11, с. 258] Він вперше починає використовувати методи психоаналізу відносно політиків та виявляє несвідомі мотиви політичної діяльності особистості. Таким чином він засновує новий напрям в науці – політичну психологію, а разом із нею розробляє новий метод наукового пізнання – контент-аналіз.

Г. Лассвел є автором дуже простої формули п'яти питань, за допомогою якої можна зрозуміти суть комунікації: «Хто та що говорить, по якому каналу, кому та з якими ефектами». [13, с. 130] Ця формула показує на які питання потрібно відповісти, щоб зрозуміти природу комунікації, її мету та засоби впливу, тобто чи має місце маніпулятивний вплив.

Лассвел прийшов до висновків, що пропаганда та засоби масової комунікації можуть схилити суспільство до будь якої точки зору. При цьому він називає пропаганду «масовим переконанням» з метою насадження політичної міфології та економічним інструментом тотальної політики. [10, с. 19]

Представник Чиказької школи символічного інтеракціонізму, соціальний психолог Герберт Блумер, в своїй роботі «Колективна поведінка» розглядав проблеми колективної поведінки та її специфіку. До поняття «колективна поведінка» Блумер включає наступні явища: натовп, зборища, панічні настрої, манії, танцювальні

божевілля, стихійні масові рухи, масова поведінка, громадська думка, пропаганда, мода, захоплення, соціальні рухи, революції і реформи. [1, с. 168]

Він вводить поняття «кругова реакція» у контексті колективної поведінки, під якою розуміє таку форму поведінки, при якій «збудження одного індивіду відтворює взаємне збудження, яке в подальшому набуває кругову форму, при якій індивіди відображають настрої і таким чином інтенсифікують їх». [1, с. 170] Також він описує відносно швидке, несвідоме та ірраціональне розповсюдження будь-яких настроїв, поривів чи форм поведінки та називає це «соціальною інфекцією». Соціальна інфекція «заражає» не тільки залучених індивідів, але й тих, хто спочатку був відчуженим від того, що відбувається і байдужим глядачем і спостерігачем. [1, с. 175-176]

Особливе значення в сучасних умовах набувають роботи представників франкфуртської школи, а також К. Маннгейма, Ю. Габермаса, Е. Тоффлера та інших авторів, які підкреслюють у своїх працях, що людина задана всією системою культури, освіти, засобами масової інформації, які маніпулюють масовою свідомістю. [5, с. 300]

Г. Почепцов також виділяє дослідників, які внесли значний внесок у теорію комунікації, пропаганди та маніпуляції. Це Уолтер Липман, який крім розробки стереотипу приділяв значну увагу й пропаганді та суспільній думки та був радником дванадцяти американських президентів; це Поль Лазарсфельд, який створив перший у світі дослідницький центр по комунікації та розробив два суттєвих інструментарії: аналізатор програм та ідею фокус-груп; та це Карл Ховланд, який займався питаннями впливу.» [13, с. 133-137]

Серед авторів, які займаються проблемою маніпуляції свідомістю слід виділити Е. Аронсона, Е. Пратканиса, Д. Безлатного, Ричарда Броуди, А. Воєводіна, Г. Грачова, І. Мельника, Е.Л. Доценко, Е. Друзяку, С. Зеленського, С. Кара-Мурзу, М.М. Ларіонова, С.Ю. Лісову, К. Нікітіна, С. Ніколаєнко, М. Одинцова, В. Пакарда, М. Присяжнюка, В. Сороченко, Х. Фексеуса, А. Філатова, А. Цуладзе, О. Яцунську, О. Письмену, О. Петрова, Марка Еарлса, С.Ф. Лисовського, А.В. Місниченко, Т. Тепенчака та М. Кравчука. Серед тих, що займаються проблемою маніпуляції в медіа слід зазначити М. Боришполець, Дж. Брайанта, Г. Мельника, Г. Мироненко, О. Петрунько, І. Вільчинську, Г. Шиллера, Дж. Гербнера, Пола Вилкінсона.

Існує багато різноманітних підходів до розуміння поняття «маніпуляція». Згідно з Оксфордським толковим словником, слово «manipulate» має два основних значення: вміла дія по маніпулюванню чимось та дія по маніпулюванню кимось розумним або недобросовісним шляхом.[2] Е.Л. Доценко стверджує, що саме у другому варіанті слово «маніпуляція» замінило в політичному словнику попередній термін «макіавеллізм». [6, с. 45] «Вважається, що в області політичної філософії Макиавеллі передбачив діяльність якобінців у Великій французькій революції, які, як відомо, здійснили грандіозну за своїми масштабами маніпуляцію масовою свідомістю.» [8, с. 19]

Більшість авторів розуміє маніпуляцію як засіб психологічного впливу, за допомогою якого суб'єкт маніпуляції таємно управляє об'єктом маніпуляції. В.Г. Крисько пише, що маніпуляція здійснюється настільки майстерно, що лишається ніким не помічена. [9, с. 316]

С.Ю. Лисова пише, що синонімами терміна «маніпуляція» в політиці

виступають «махінація», «міфологізація», «комбінаторність», що дозволяє трактувати її як «...аморальне політиканство, де переслідувана мета виправдовує будь-які засоби» [12, с. 13] Також Лісова С.Ю. інтерпретує маніпуляцію як «здатність суб'єктів проводити свою волю в політиці, правових нормах, суспільному житті шляхом прихованого впливу різними засобами на керовані об'єкти з метою їхнього підпорядкування» [12, с. 15] і розглядає її як форму влади.

Вже в кінці 90х років Г.В. Грачов констатував, що маніпулятивний вплив став масово використовуватись в інформаційно-комунікативних процесах і досяг таких масштабів, що став представляти інформаційно-психологічну загрозу для окремої особистості та суспільства в цілому. [3, с. 62]

Е.Л. Доценко зробила аналіз одинадцяти визначень поняття «маніпуляція» та виділила вісімнадцять критеріїв до нього. Після аналізу цих критеріїв та конструктивної критики її колеги, Е.Л. Доценко запропонувала наступне визначення поняття маніпуляція – «це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого порушення в іншій людини намірів, не співпадаючих з його актуально існуючими бажаннями». [6, с. 59]

Російський вчений Сергій Кара-Мурза у своїй роботі «Маніпуляція свідомістю» виділяє ряд головних рис маніпуляції. Як і більшість авторів він схильний розглядати маніпуляцію як вид психологічного впливу, в якому мішенню виступають психологічні структури особистості та таємність цього процесу для об'єкту маніпуляції. Також він виділяє важливий факт, який часто залишається без уваги – це відношення до людей якими маніпулюють. Вчений стверджує, що «... до людей, свідомістю яких маніпулюють, відносяться не як до особистостей, а як до об'єктів, особливого роду речей.» [8, с. 15] Слід зазначити, що С. Кара-Мурза не відносить до маніпуляції насильство, обман, щирі любов, етикет та культурні знаки.

Кажучи про не включення обману до поняття маніпуляція, Е.Л. Доценко пише: «Наприклад, хтось питає нас дорогу на Мінськ, а ми його направляємо на Пінськ – це лише обман. Маніпуляція буде у випадку, коли він збирався йти до Мінську, а ми зробили так, щоб він захотів йти у Пінськ.» [6, с. 56] Продовжуючи цю думку, С. Кара-Мурза говорить, що об'єкт маніпуляції не просто робить те, що потрібно маніпулятору, а сам бажає це зробити. Виходячи з цього він робить висновок, що маніпуляція свідомістю є процес взаємодії маніпулятора та об'єкта маніпуляції. «Тільки якщо людина під впливом отриманих сигналів перебудовує свої погляди, думки, настрої, цілі - і починає діяти за новою програмою - маніпуляція відбулася. А якщо він засумнівався, уперся, захистив свою духовну програму, він жертвою не стає.» [8, с. 17]

Вчений-медик О.В. Філатов у своїй роботі «Основи розпізнання та протидії маніпуляції свідомістю» розділяє маніпуляцію на первинну та вторинну. За його словами первинна маніпуляція завжди цілеспрямована та має замовника, організатора та виконавця, які її усвідомлюють. Вторинна маніпуляція є результатом первинної, яку виконує так званий «провідник», який може її не усвідомлювати. «У випадках вторинної маніпуляції свідомістю тиражуючий її провідник може опинитись не тільки цілком щирою особистістю, але й сумлінною людиною, просто позбавленою доступу до відповідної інформації». [15, с. 5] Тобто основним критерієм для розділення маніпуляцію на первинну та вторинну виступає бажання впливу на

людину.

Таким чином, виходячи з попереднього аналізу, автор даної статті виводить визначення: Маніпуляція – це вид психологічного впливу, який здійснюється в процесі взаємодії суб'єкта та об'єкта маніпуляції, при якому, завдяки майстерності першого, маніпуляція залишається непоміченою та порушує наміри, які не співпадають з актуально існуючим бажанням об'єкта, та в силу аморальності й соціальної неприйнятності представляє інформаційно-психологічну загрозу для окремої особистості та суспільства в цілому.

Як вже зазначалось, майже всі вчені відносять маніпуляцію до виду психологічного впливу, тобто стає необхідним визначити розуміння підходу до проблеми впливу.

За допомогою історико-теоретичного аналізу А.В.Рябчук виділив три основні парадигми, за допомогою яких намагалися пояснити природу та закономірності психологічного впливу. [14, с. 16]

До першої парадигми автор відносить об'єктний чи реактивний підхід. Згідно цієї парадигми, психіка та людина в цілому розглядається як пасивний об'єкт впливу зовнішніх умов. Згідно А.В.Рябчуку, до цього підходу найбільше відповідає стратегія імперативного впливу, основними функціями якої виступають функції контролю поведінки та установок індивіда, а також функція примусу по відношенню до об'єкта впливу. Найбільше наукове втілення цей підхід отримав у біхевіоризмі.

Друга парадигма стверджує активність та вибірковість індивіда в процесі відображення зовнішніх дій, яка умовно називається суб'єктною чи акціональною. Ця парадигма найбільш представлена у когнітивній психології. Згідно даної точки зору передбачається, що «... процес впливу відбувається тоді, коли взаємодіючі між собою комунікатори інтерналізують значення, якими вони позначають витікаючу один від одного інформацію в ситуації перцептивного вибору.» [14, с. 18] Стратегією впливу, яка найбільш відповідає суб'єктивному підходу, виступає маніпуляція, тому А.В.Рябчук наголошує, що такі дослідження можуть використовуватись в розробці засобів та методів контролю за свідомістю та втілюватись в негативному контексті.

Третя парадигма отримала найбільшу послідовну розробку в теорії гуманістичної психології, яка засновується на постулаті неповторності та унікальності кожної людини, та її творчого й позитивного початку. Цей підхід умовно називається особистісний чи інтерсуб'єктний.

У своїй роботі «Соціальне вплив» Ф. Зімбардо і М. Ляйппе в основному спиралися на соціально-психологічний підхід до проблеми впливу. У центрі уваги даного підходу лежить концентрація уваги на поведінці і психічних процесах, а також на ситуаційних причинах вибору поведінки. Це підкріплюється формулою Курта Левіна, в якій поведінка - це функція двох змінних - унікальності особистості і ситуації, в якій вона опинилася. Також в даному підході акцент ставиться на суб'єктивному сприйнятті і передбачається, що воно надає більший вплив на індивіда, ніж об'єктивна реальність. Основним методом наукового пізнання в соціально-психологічному підході є експеримент. [7, с. 51-52]

В.Г.Крисько, А.В.Рябчук та інші автори підрозділяють психологічний вплив на наступні види:

- 1) Інформаційно-психологічний вплив - вплив за допомогою інформації,

основною метою якого є формування певних ідеологічних чи соціальних ідей, поглядів, уявлень, переконань;

2) Психогенний вплив - наслідок фізичного впливу на мозок індивіда або шокового впливу навколишніх умов або якихось подій на свідомість людини;

3) Психоаналітичний або психокорекційний вплив - вплив на підсвідомість індивіда терапевтичними або іншими засобами;

4) Нейролінгвістичний вплив - вид психологічного впливу, при якому за допомогою спеціально підібраних вербальних і невербальних лінгвістичних програм суб'єкт впливу змінює в заданому напрямку мотивацію, переконання, погляди і уявлення, як окремого індивіда, так і групи людей;

5) Психотронний вплив - вплив, здійснюваний шляхом передачі інформації через неусвідомлюване сприйняття, що орієнтується переважно на методи, пов'язані із застосуванням технічних засобів впливу на свідомість;

6) Психотропний вплив - це вплив на психіку людей за допомогою медичних препаратів, хімічних або біологічних речовин. [9, с. 10-27 ; 14, с. 22-23]

Що стосується виявлення та захисту від психологічного впливу, то С. Кара-Мурза розділяє захист від маніпуляцій на два питання. Перше – це знайти маніпулятивне повідомлення, друге – швидко зрозуміти дійсні мотиви та цілі маніпулятора. Якщо перше питання є необхідністю для всіх людей, то друге робити не обов'язково, тому що це може забрати багато сил та часу. «Якщо на вас біжить собака з помутнінням очима, яка хитається, а з рота тече піна, то перш за все треба відступитися. Вирішити, чим вона хвора і які в неї в слині мікроби, непросто. Це можна залишити професіоналам і аматорам, а ось відступитися важливо кожному.» [8, с. 18]

Таким чином можна зробити висновок, що маніпуляція – це складне явище, яке існує як в міжособистій взаємодії, так і груповому рівні. Виходячи з проведеного аналізу, автор виводить поняття маніпуляції - це вид психологічного впливу, який здійснюється в процесі взаємодії суб'єкта та об'єкта маніпуляції, при якому, завдяки майстерності першого, маніпуляція залишається непоміченою та порушує наміри, які не співпадають з актуально існуючим бажанням об'єкта, та, в силу аморальності й соціальної неприйнятності, представляє інформаційно-психологічну загрозу для окремої особистості та суспільства в цілому. Проблема маніпуляції та маніпулятивного впливу з розвитком інформаційно-комунікативних каналів стає все більш актуальною та потребує більш глибокого вивчення.

Література

1. Blumer H. Collective Behavior. Chapt. XIX—XXII / New Outline of the Principles of Sociology / Американская социологическая мысль: тексты. – М. : 1994.- С. 168-215
2. Oxford Dictionary [Електронний ресурс] /. – 2013. – Режим доступу: <http://oxforddictionaries.com/>
3. Бехтерев В.М. Внушение и его роль в общественной жизни / В.М. Бехтерев. - СПб: Издание К.Л.Риккера, 1908. – 144 с.
4. Грачев Г.В Информационно-психологическая безопасность личности: теория и технология психологической защиты [Электронный ресурс]: Дис. ... док. психол. наук : 19.00.12 .-М., 2000
5. Добрынина В.И. Информационная безопасность: социально-гуманитарный

- аспект / В.И. Добрынина, Т.Н. Кухтевич // Влияние информационных технологий на национальную безопасность: материалы 4-й ежегодной конференции, М. – 2001. – С. 296-302
6. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. - М. : ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. — 344 с.
 7. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе / Изд-во : СПб. : Питер. – пер. Н. Мальгина, А. Федоро. – 2000. – 448 с.
 8. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза / [Электронный ресурс] М. : 2000. – 585 с. Режим доступа: <http://rumol.ru/files/library/books/kara-murza/kara-murza-manipul.pdf>
 9. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В.Г. Крысько / Минск : Издательство «Харвест». – 1999.- 450 с.
 10. Ларионов Н. Н. Современные технологии политической манипуляции: история развития, теоретические подходы, практическое применение : история развития, теоретические подходы, практическое применение [Электронный ресурс] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Ларионов Николай Николаевич. - СПб., 2006 159 с. РГБ ОД, 61:07-23/110
 11. Лассвел Гарольд Д. Психопатология та політика / Г.Д. Лассвел / Пер. с англ. Т.Н. Самсоновой, Н.В. Коротковой. – М. : Изд-во РАГС. – 2005. – 352 с.
 12. Лисова С. Ю. Манипуляция массовым сознанием в политической рекламе (Региональный аспект) [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Лисова Светлана Юрьевна. - Москва, 2004 215 с. РГБ ОД, 61:04-23/305
 13. Почепцов Г.Г. Психологические войны / Г.Г. Почепцов / Изд-во : Рефл-бук, Ваклер. – 2000 г. – 529 с.
 14. Рябчук А. В. Эффективность психологического воздействия в политическом процессе [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Рябчук Андрей Викторович. - Москва, 2001. - 165 с. РГБ ОД, 61:02-19/214-9
 15. Филатов А.В. Основы распознавания и противодействия манипуляции сознанием / О.В. Филатов. - Калининград: МО «Сенте», 2006. –198 с.
 16. Шульц Д.П. История современной психологии / Д.П. Шульц, С. Э. Шульц / Пер. с англ. А.В. Говорунов, В.И. Кузин, Л.Л. Царук. – Под. ред. А.Д. Наследова. – СПб. : Изд-во «Евразия».- 2002.- 532 с.